

ОЗНАКИ МАРГІНАЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Розкриваються об'єктивні та суб'єктивні чинники маргінальності українського суспільства і його політичної верхівки в перехідний період розвитку.

Ключові слова: маргінальність, еліта, політична верхівка, трансформація.

Раскрываются объективные и субъективные факторы маргинальности украинского общества и его политической верхушки в переходный период развития.

Ключевые слова: маргинальность, элита, политическая верхушка, трансформация.

The marginality's objective and subjective factors of Ukrainian society and its political leadership during the transitional period of development are analyzed.

Key words: marginality, elite, political apex, transformation.

У період переходу від однієї політичної системи до іншої українське суспільство опинилося в ситуації, яку можна назвати маргіальною. В її основі лежить невизначене, проміжне, транскордонне положення як самої політичної системи, так і всіх її складових. Очевидно, що це стосується і сфери політичного лідерства – політичної верхівки нації. Саме верхівка, яка майже повністю опинилася у маргіальному стані, а не еліти, «солі землі», бомонду, вершків суспільства чи номенклатури. Аналіз феномена маргіальності в умовах відсутності єдиної шкали цінностей, кризи ідентичності й аномії, що підсилюють деструктивізм та нестабільність політичної системи, вимагає від дослідників адекватної оцінки діяльності політичних лідерів в українському соціумі.

Основними детермінантами процесу маргіналізації в сучасному українському суспільстві є спад в економіці, безробіття, міграція, зростання злочинності, розпад соціальної сфери, аксіологічна криза і політична корупція. У зв'язку з цим виникають ті політичні процеси, явища і типи поведінки, які сприяють маргіналізації суспільства. Хоча інтерес до дослідження цього феномена останнім часом з боку різних суспільних наук збільшився, необхідно відзначити, що маргіальність як проблема політичного напрямку розроблена недостатньо.

Ступінь наукових розвідок з цієї тематики характеризується, з одного боку, тривалою традицією у вивченні маргіальності як соціального і культурологічного явища в роботах американських, західноєвропейських і останнім часом російських дослідників, а з іншого боку – відсутністю розробок докладної концепції політичної

маргіальності загалом. Завданням даної роботи є дослідження впливу маргіналізації українського суспільства на таку сферу політичних відносин, як політичне лідерство.

Різних аспектів проблем маргіальності прямо чи опосередковано торкалися багато західних науковців: Г. Гегель, Д. Головенські, А. Грін, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, К. Маркс, Г. Маркузе, Р. Парк, Е. Стоунквіст, М. Фуко, М. Хайдеггер, Т. Шибутані та ін. Серед російських та вітчизняних дослідників даного феномена можна відзначити А. І. Атояна, Л. М. Банникову, М. Бахтіна, Т. В. Вергун, А. А. Галкіна, З. Т. Голенкову, І. В. Гордієнко-Митрофанову, Л. Н. Гумільова, Н. В. Забеліну, В. В. Зотова, Е. Д. Ігітханян, В. Л. Каганського, І. В. Казарінову, І. І. Кального, А. Ю. Кузнецова, А. П. Лантух, Ю. М. Лотмана, В. І. Мельникова, В. Онікієнко, І. П. Попову, І. П. Прибиткову, С. А. Сусареву, Н. М. Харченко, В. О. Чернієнко, В. А. Шапіньського.

Варто відзначити, що спеціальних досліджень у галузі політичної маргіальності у вітчизняній науковій літературі не виявлено. Разом з тим в Україні у 2006 році були захищені дві дисертації у галузі соціальної філософії, присвячені феномену маргіальності (А. Л. Свяшук, Л. І. Кемалова), а в 2008 році вже у сфері юриспруденції була захищена ще одна кандидатська дисертація (Ю. О. Стрелковська).

Що стосується проблем політичного лідерства, то окремі його аспекти стали об'єктом наукових пошуків таких зарубіжних дослідників, як Т. Адорно, М. Вебер, Б. Дізраелі, Г. Лассвелл, Г. Літл, З. Лоренцен, Г. Маркузе та ін. Слід також відмітити наявність традиції дослідження цього явища у суспільстві в українській художній,

історичній, філософській, політичній думці минулого. В тій чи іншій мірі цих проблем торкалися: Т. Шевченко, М. Максимович, Л. Боровиковський, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, О. Коцюбинський. Політичних лідерів України різних часів досліджують сучасні вітчизняні вчені О. Траверсе, Л. Трофименко, Д. Видрін та ін.

Мета даної статті – виявити та розкрити передумови виникнення й суттєві ознаки маргінальних рис політичної верхівки України на тлі об'єктивних факторів історичного розвитку країни.

Процес розбудови української державності обумовлений кількома значущими об'єктивними чинниками. Розглянемо регіонально-континентальний чинник. Україна – це межа, «окраїна» Західної Європи й авансцена «околиці» східнослов'янської державності, що розділена Дніпром на дві майже рівні частини, мешканці яких тяжіють до різних традицій, звичаїв, способу життя, сусідства, і навіть міграцій з однієї на іншу територію. Щодо географічного чинника Україна – це традиційно транзитна територія. Зі стародавніх часів вона знаходилася на шляху пересувань великої кількості племен, народів, етносів, націй (арії, скіфи, сармати, євреї, татари, монголи, цигани, німці, болгары, гагаузи тощо); маршрутом традиційного пересування, торгівельних мандрівок норманів – шлях «з варягів у греки», а також напрямком переміщень східних купців – Великий Шовковий Шлях. У наш час – це транзитні переміщення туристів, мігрантів, вантажів, корисних копалин та капіталу і навіть наркотрафік із Заходу на Схід і з Півдня на Північ Європи та Азії і навпаки.

Нарешті, екскурс в історію боротьби за незалежність. Лише вільна Київська Русь, як протодержава і прабатьківщина східнослов'янських народів, може пишатися просторовою, економічною та політичною незалежністю. Згодом автономна козацька вольниця та коротка мить ефемерної УНР залишилися окремими сторінками української омріяної незалежності, а увесь інший, значно триваліший час, – життя у неволі, невизначеності, пригніченості, меншовартості.

Інтегрований вплив усіх розглянутих аспектів маргіналізації України відбивається на психологічному чиннику. Йдеться про параметри національно-владної ментальності, що спираються у своїй основі на традиційну психологію народу, пасіонарну поведінку деяких українців та своєрідний терплячий характер більшості соціуму. Характерним проявом психології українців виступає фольклор. Наведемо деякі вислови: «Два українці – три булави», «Не з'їм, так понадкусую», «Моя хата скраю», «А чи були у кума бджоли?...». Все це та багато іншого виражає своєрідний межовий, транскордонний дух українського етносу і впливає на особливості формування його політичної культури, державності та ефективної політичної системи.

У такий спосіб аналіз об'єктивних умов маргіналізації суспільства з часів Київської Русі до

здобуття незалежності у 1991 році є необхідною передумовою вивчення сучасних трансформаційних процесів у сфері політики. Маргінальною можна назвати таку державу, що знаходиться на етапі невизначеності політичної системи, перебуває в стані перманентних змін і нестабільності в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Це держава, від якої можна очікувати всього: і всебічного прогресу та інтенсивного розвитку, і насильницької соціальної революції, і культурної деструкції, і економічної стагнації, і навіть колапсу. В сучасному світі існує достатня кількість нестабільних країн «пострадянського гатунку» і посттоталітарного розвитку. Одна з них – Україна.

Маргіналітет, або позбавлений стійких повноцінних усеохоплюючих зв'язків із суспільством шар громадян, – це важлива, але хитка складова соціально-політичної та електоральної маси. Від економічної і політичної нестабільності, аномії, соціальної незахищеності ця маса метушиться, кидається з боку в бік, від одного політичного полюсу до іншого, то купує, то продається, висловлює свою прихильність то одному лідеру, то іншому, тобто перебуває в своєрідному стані суспільної мімікрії. Це, в першу чергу, стосується політичних партій, які у своїй більшості не мають чіткої ідеології, структури і регіональної організації. Такі протопартії зацікавлені схилити цей нестійкий елемент на свій бік. Вони, так само як і великий капітал, вдячні процесу маргіналізації суспільства. Таким суспільством дуже просто управляти і забезпечувати легітимність своєї влади, відсунувши на другий план комуністичну номенклатуру і демократично налаштовані політичні сили.

Відомо, що в Україні більша частина загальнонаціонального багатства сконцентрована в руках лише п'ятдесяти найзаможніших сімей. А вибори в Україні останнім часом стали виборами олігархічних угруповань. Парламентські вибори 2007 року і президентські 2010 року підтвердили, що сьогоднішня влада спирається саме на ці більш-менш оформлені соціальні страти – на могутніх власників і ностальгуючу за сильною владою частину населення. Олігархічний капітал та його представники в політиці спираються на авторитаризм і популізм. Основні, переповнені популізмом повідомлення від цих партій до електорату на останніх виборах були нічим іншим, як безпосереднім зверненням до маргіналізованого, схильного до матеріальних подачок, незаможного, пригніченого прошарку електорату.

За радянських часів у поняття «номенклатура» входив перелік найважливіших посад, кандидатури на які розглядаються, рекомендуються та затверджуються даним партійним комітетом компартії. Звільняються від роботи особи, що входять у номенклатуру партійного комітету, також лише з його згоди. У номенклатуру включалися працівники, які знаходилися на ключових посадах. За даними наукових дослід-

жень, на 1970 рік до номенклатури входило приблизно 405 784 особи, тобто 0,35 % усього населення СРСР. Це були керівники низового рівня, низові працівники державних і суспільних організацій, а також партійна та державна номенклатура верхнього рівня (працівники ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, ЦК комсомольських республіканських організацій і профспілок; урядовці СРСР та республік, працівники Верховних Рад СРСР та республік, суду, прокуратури, КДБ, збройних сил тощо). Це і був клас власників, що мали все з додаванням «спец»: спецпайки, спецрозподільники, спецквартири, спецсанаторії, спецдачі [1, с. 27].

Цей «нанопршарок» фактично став так званою «партією влади». «Партія влади» (за усталеним нині висловом) – це партія старої комуністичної номенклатури, що за роки перебудови розшарувалась на ортодоксів і прагматиків. Відбулася дифузія прагматичної частини владної номенклатури і поміркованої частини опозиції, що позбавило останню статусу «непримиренного борця». Номенклатура кінця 80-х років ХХ ст., сформована цими союзами, перетворилася на політичний блок, що складався з прагматично зорієнтованих та деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства.

Україна отримала у спадщину колишню комуністично-тоталітарну номенклатуру, якій після отримання незалежності досить легко (за рахунок своєрідного політичного бартеру) вдалося рекрутувати до своїх лав більшість конформістських лідерів колишньої контреліти, з метою нової легітимізації вчасно змінити гасла, кольори штандартів і адаптуватися до нових історичних умов. Становище опозиціонерів без справжньої політичної платформи, без партії або руху за їх спиною не дає можливості висловлювати загальне невдоволення владою; вони могли стати лише «вождями» – ватажками натовпу, і в такій якості вони не могли не маргіналізуватися.

Після здобуття Україною незалежності головними чинниками маргіналізації політичної сфери можна вважати: аномічність влади в центрі і на місцях; несформованість громадянського суспільства; відсутність потужного середнього класу; формування фінансово-кланових структур; активізацію міграційних процесів; насиченість політичної верхівки представниками радянської номенклатури та представниками криміналітету.

Як виявляється, процесам маргіналізації підвладні не лише пересічні громадяни, але й провідна верхівка суспільства – політична та економічна державна еліта, верхівка чиновництва.

Оригінальну дефініцію маргінальної особистості в загальнокультурному розумінні дає російський учений І. В. Малишев: «Ключовим у визначенні маргінала вважається така характеристика, як «позасистемний». Маргінал, – пише він, –

поняття позаоцінювальне. Тобто це ні «добре», ні «погано»... але сучасники про це, як звичайно, знати не можуть. Не має дане слово і постійного денотата (об'єкта) – позначеного їм конкретного предметного змісту. Те, що зараз знаходиться поза системою, завтра може увійти в систему. Але може і не увійти. Те, що сьогодні системно і навіть панує, завтра може опинитися на узбіччі соціальної структури... Маргінал – той, хто відстав, і той, хто випередив. Він може бути атавізмом культури: її цінностей, мислення, мови, яка вже віджила. І може бути людиною майбутнього, чий витвори, не зрозумілі і не прийняті сучасниками, увійдуть у підвалини майбутньої культури» [2, с. 62].

Філософський погляд на цю проблему іншого автора такий: «Маргінальність – це простір, з позиції якого людина шукає альтернативних шляхів реалізації своїх буттєвих проєктів. Це приводить нас до необхідності вивчення обопільного співіснування двох середовищ, де очікувана негативність може виявитися і позитивно. Так виникає перспектива реєстрації взаємодії результатів у різних площинах людського буття» [3].

Отже, маргінальність є нестійким соціальним станом людини, яка знаходиться на чолі або в ар'єргарді суспільних подій. Нас цікавить можливість віднайти специфіку цього феномена в політичній сфері життєдіяльності суспільства, зокрема, політичного лідерства.

Політичне лідерство – це процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою люди здійснюють легітимний вплив на суспільство (чи певну його частину), котра добровільно віддає їм частину своїх повноважень і прав [4, с. 204].

За характеристикою Д. Видріна, політичний лідер – це не обов'язково політично освічена людина, але обов'язково ексцентрична та яскрава особистість. Найчастіше такий лідер симпатизує не через розумові якості, а насамперед за певними зовнішніми показниками. Проблема політичного лідерства виникає лише за наявності визначених політичних та громадянських свобод. Її безперечними умовами є політичний плюралізм, багатопартійність, фракційна діяльність у середині парламентів і партій, коли відбувається безперервне політичне інтелектуальне змагання людей, що відзеркалюють ті чи інші ідеї та соціальні інтереси [5, с. 45].

Якщо ж у якості політичного лідера виступає маргінальна особистість, то цей індивід, на наш погляд, увібрав у себе маргінальність усього суспільства. Ця особистість здатна до зміни політичного «кольору», ідеології, до перегляду світоглядних позицій, і, прилаштувавшись до нових обставин, може втілити свій перманентний ментальний конформізм в емпіричне соціально-політичне «хамелеонство». Якщо говорити про маргіналополітиків, то в їх арсеналі можна виділити такі форми впливу на прийняття політичних рішень, як здійснення подвійної гри

серед політикуму, зміна партійного статусу, зміна ідеологічного напрямку, використання бартерного механізму узгодження інтересів тощо. На жаль, такі політики знаходяться і серед політичної верхівки суспільства, яку часто називають «елітою».

«Україна ще не доросла до стадії, коли політика стала уже оптимізацією відносин великих соціальних прошарків, але її вже не може звести тільки до істеричних відношень окремих осіб. Поки що вона застигла на проміжній стадії і являє собою багатогранні та суперечливі відносини (не на життя, а на смерть) груп, які називають себе «українською елітою» [6].

З метою з'ясувати, хто представляє сучасну українську політичну еліту і що є середовищем її формування, Інститутом Демократичного Альянсу було проаналізовано 500 біографій українських можновладців – депутатів Верховної Ради, міністрів, керівників секретаріату президента, губернаторів. В. Андрусів зазначає, що біографію, як правило, пише сам політик, а тому там переважають або загальні дані, або одне позитивне зростання. Однак навіть загальні біографічні дані дають уявлення про тих, хто вирішує долю 45-мільйонного (на 2010 рік) суспільства. За віковими групами розподіл української еліти виглядає таким чином: 20-30 років – 2 %, 31-40 – 17 %, 41-50 років – 32,4 %, 51-55 – 17,2 %, 56-60 років – 15,2 %, 60 і більше – 16,2 %. Наступною важливою характеристикою чинної еліти є освіта. Домінуючу спеціальність серед українських політиків становить інженерна освіта – 34,9 %. На другому місці – економісти (17,7 %), далі – юристи (11,4 %). Високий відсоток представників інженерної освіти пояснюється великою кількістю представників старших груп, що формувались як особистості в Радянському Союзі, де пріоритетними були інженерні науки. Приголомшливими виявились дані щодо наявності наукових ступенів. У цілому 29,8 % представників політичної еліти мають наукові ступені. З них 21,3 % – ступінь кандидата наук, і 8,5 % – доктора наук. Однак, «якість» наукових ступенів політичної еліти викликає значні сумніви. Так 25,5 % і 16,7 % осіб, які володіють ступенем кандидата та доктора наук, є вихідцями з бізнесу, 35,8 % та 35,7 % – вихідцями з держслужби та 11,3 % і 7,1 % – вихідцями з державних підприємств. Водночас на представників сфери освіти і науки припадає тільки 8,5 % кандидатів наук та 31 % докторів наук.

Особливу роль у формуванні майбутнього політика відіграє середовище, в якому він отримує певні знання та досвід. Аналіз біографій українських політиків виявив перевагу двох середовищ формування еліти – бізнесу і держслужби. Так вихідці з бізнесу складають 36,2 %, а вихідці з держслужби – 22,7 %. Ще 9,1 % – це колишні керівники державних підприємств. Професійні політики, до яких ми відносимо людей з великим досвідом політичної боротьби та перебування на

партійних посадах, складають 6 %, представники сфери освіти та науки – 5,2 %, по 4 % представляють силові відомства та медіа. І тільки 2,8 % представляють громадські організації та 1,4 % експертне середовище.

В рамках дослідження маргінальності здійснювалося вимірювання показника зміни політичних сил представниками політичної еліти. З'ясувалось, що 29,4 % політиків хоча б раз змінювали політичну належність, 15,9 % робили це щонайменше двічі, а ще 7,6 % – тричі. Фактично це означає, що кожен третій політик може зраджувати свою політичну силу, і це дає повне право називати їх маргіналами [7].

У динаміці розвитку маргінальних процесів серед політичних лідерів української нації за роки незалежності можна виділити п'ять етапів.

Перший етап – з моменту «великої номенклатурної революції» (1988 р.) і завоювання незалежності у 1991 р. до середини 90-х років. Це роки правління першого Президента України Л. Кравчука. Цей період характеризується невизначеністю, мінливістю для усього суспільства. Це був практично малокерований етап у житті країни: кудись зникають радянські гроші, чорноморське пароплавство, і починається «розгул української демократії».

Другий етап – з середини 90-х рр. – до початку XXI ст. – роки панування Л. Кучми. В цей час відбувалося зрощення, «перетасовка» партійної номенклатури з криміналом, здійснювався перерозподіл землі і майна країни, безглуздо і, насамперед, безкоштовно відбулась ліквідація атомного стратегічного озброєння та продаж звичайної радянської зброї.

Третій етап – початок XXI століття до 2004 року. «Першою ластівкою» 3-го етапу цього процесу був рух «Україна без Кучми» з грудня 2000 р., а також репресії, гучні вбивства чиновників і журналістів, активне перегрупування сил, PR-акції влади, випробування, але необхідно відзначити велике надбання – досвід боротьби з ненависною, ненажерливою, знахабнілою владою і логічний висновок: з цією владою можна боротися.

Другим періодом 3-го етапу було об'єднання в єдину силу, опозиційну владі, чотирьох лідерів: від соціалістичної партії – О. Мороза, від БЮТ – Ю. Тимошенко, від комуністичної партії – П. Симоненка, від «Нашої України» – В. Ющенко. Одним з приводів об'єднання опозиції, на думку О. Мороза, стала «масонізація» близько 300 вищих посадових осіб України.

Але вирішальним став 4-й етап боротьби старої партійної номенклатури (КПРС, КПУ) з маргінальною новою демократичною контрелітою. Цей етап розпочався у передвибірчій компанії за крісло Президента України 2004 року, а завершився «отруєнням» кандидата в Президенти, «помаранчевою» революцією і перемогою В. Ющенко, політичним батьком якого був Л. Д. Кучма.

П'ятий етап реставрації «кучмізму» розпочався після перемоги на президентських виборах 2010 року В. Януковича, повернення до Конституції 1996 р. і до президентсько-парламентської республіки. Останні вибори Президента України показали, що десь 1/3 електорату, що брала участь у цих перегонах, порівняно з подібними виборами 2005 року, змінила свої уподобання, а іншу, приблизно таку ж саму частину електорату утворили абсентеїсти – маргінали. Це люди, що розчарувалися в політичних лідерах і не беруть участь у політичних заходах, нікому не вірять і нікого не обирають.

Щодо електорального процесу останні виборчі кампанії (2007-2010 рр.) начоно продемонстрували, що кланово-корпоративна система за роки незалежності досягла високого рівня розвитку, і тепер будь-яка політична сила для того, щоб мати кошти на спробу прориву до парламенту, не може ігнорувати інтересів тих чи інших маргінальних груп.

Маргінальність політичних лідерів нації – трьох Президентів України (Л. Кравчука, Л. Кучми і В. Ющенка) обумовлена їх походженням, різноманітними життєвими обставинами, ретельно прихованим, переважно хуторянським складом характеру. Це й обумовлює гармонійну межовість їх політичного образу і політичної діяльності. Всі вони мають сільське походження, виховувалися в післявоєнні роки у бідних незаможних і неповних родинах, отримали не гуманітарну освіту в мегаполісах, одружені на городянках. Перші два Президенти України мали безпосередній, тісний (іноді за призначенням) зв'язок з Політбюро ЦК КПРС, військово-промисловим комплексом СРСР або спецпідрозділами КДБ та мали дуже впливових покровителів із «незламних лав номенклатури». В результаті всі вони до отримання Україною незалежності вистраждали свою особисту маргінальну політичну культуру. Новий Президент України – маргінал уже іншої формації, подробиці його біографії всім відомі.

Процес формування нових соціальних страт в українському суспільстві в останні роки відбувався у трьох напрямках. На одному полюсі формувалася олігархічно-бюрократична буржуазія, що використовувала у своїй практиці економічне панування, закріпивши його через законодавство. На іншому утворилися різні соціальні групи, що тією чи іншою мірою зуміли пристосуватися до нових виробничих відносин – представники підприємств малого та середнього бізнесу, менеджери, фермери, працівники сфери обслугову-

вання. На третьому – гігантська маса декласованих маргінальних елементів, формально викинутих із суспільства, але фактично невід'ємна його складова і, на жаль, постійно зростаюча його частина. Безробіття, скрута стали повсякденною реальністю мільйонів осіб, які опинилися в екстремальних умовах життя: біженці, багатодітні сім'ї, самотні малозабезпечені люди похилого віку, пенсіонери і навіть випускники навчальних закладів. До них можна віднести також кваліфікованих фахівців і робітників, що раніше мали пристойні заробітки у нині кризових галузях оборонної промисловості, машино- і кораблебудуванні, легкій промисловості, сільському господарстві, охороні здоров'я, освіті, культурі. Маргінальний шар населення, що постійно збільшувався, став тією небезпечною силою, яку використала контреліта як опозиційна сила українського суспільства у своїй боротьбі з пануючим режимом восени 2004 року.

У такий спосіб майбутнє України – в руках тих політиків, які здатні подолати чи загальмувати спад в економіці, безробіття, міграцію, зростання злочинності, розпад соціальної сфери і політичну корупцію, тобто зупинити маргіналізацію суспільства. Де ж знайти таких політиків, ті кадри, які зможуть все це здійснити? Державне управління, політична діяльність – це високопрофесійна праця, що вимагає спеціальних знань, навичок, відповідного досвіду. Майбутніх політичних лідерів треба виявляти серед талановитої молоді. Кадри на різні посади, на наш погляд, слід підбирати не серед родичів та знайомих, а суто на конкурсній основі. Для побудови якісно нового суспільства потрібне нове покоління українців. Стара істина: «Ніхто не вливає вина молодого в міхи старі... але вино молоде потрібно влити в міхи нові» (Новий заповіт).

У підсумку, сучасні політичні науки мають виявити об'єктивні та суб'єктивні передумови формування латентних і транспарентних шляхів еволюційного переходу на більш високий рівень суспільного розвитку. Очевидно, що соціальні трансформації мають варіативну природу, створюють поле дії різноманітних, іноді суперечливих проектів. Ось чому якісне управління соціальними перетвореннями є необхідною компонентою політичної сфери життєдіяльності суспільства в перехідний період. Велика роль у цьому процесі належить політичному авангарду нації. На жаль, цей авангард у нас, як і все суспільство, перебуває у маргінальному стані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оболенский А. Постсоветское чиновничество: квазидюкратический правящий класс / А. Оболенский // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 23–29.
2. Мальшев И. В. Тот, кто «не в ногу». Маргинальное искусство / И. В. Мальшев. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 172 с.
3. Лютий Т. В. Маргінальність у людському бутті. Розділ VI [Електронний ресурс] / Т. В. Лютий // На засіданні Вченої ради Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 18 грудня 2007 р. (протокол № 11) тема відділу філософської

- антропології «Проблема людини та її відображення у позитивній та негативній антропології» (I кв. 2005 р. – IV кв. 2007 р.). – Режим доступа: <http://www.filosof.com.ua/ndr.htm>.
4. Мельник В. А. Современный словарь по политологии / В. А. Мельник. – Минск.: Кн. Дом, 2004. – 638 с.
  5. Выдрин Д. Очерки практической политологии. – К., 1991. – 128 с.
  6. Выдрин Д. За что я не люблю Фирташа [Электронный ресурс] / Д. Выдрин // Украинская правда, 11 ноября 2009. – Режим доступа: <http://www.vydrin.com/express/156928/>.
  7. Андрусив В. Украинская элита: откуда ноги растут [Электронный ресурс] / В. Андрусив // Украинская правда, 11 ноября 2009. – Режим доступа: <http://world.pravda.com.ua/rus/articles/2009/11/11/4513357>.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., професор;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор.

© Бронніков В. Д., 2010

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2010 р.